Н.С. Ахтаева

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТІҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ

Оқу құралы

CNT23FA067 L2698-60001

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Н.С. Ахтаева

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТІҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ

Оқу құралы

Алматы
«Қазақ университеті»
2014

ӘОЖ 159.9(075.8)
КБЖ 88я73
А 92

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің Ғылыми Кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

Сарапшылар:
психология ғылымдарының докторы, профессор ***М.А. Перленбетов***
психология ғылымдарының докторы ***Д.Д. Дүйсенбеков***
психология ғылымдарының кандидаты, доцент ***Ұ.А. Уақбаева***

Ахтаева Н.С.
А 92 Психологиялық эксперименттің теориясы мен практикасы: оқу құралы / Н.С. Ахтаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 256 бет.
ISBN 978-601-04-0635-3

Оқу құралында магистранттың ғылыми көзқарастары, ғылыми-зерттеу аспектілерінің танымдық негізі, психологиялық эксперименттік зерттеудің теориялық аспектілері мен практикалық процедураларын жасау мен үйрену жолдары мен тәсілдері қарастырылған. Олар психологиялық білімдер мен эрудициялардың деңгейін көтереді, психологиялық эксперименттік зерттеулерді психологиялық теориялар негізінде оның практикалық тәсілдерін үйретеді, меңгертеді.

Оқу құралы халыққа білім беру жүйесінде қызмет істейтін психолог-практиктерге, жоғары оқу орындары мен колледждердің психология оқытушыларына, психологиялық факультеттер мен бөлімшелердің магистранттарына, студенттеріне арналған.

ӘОЖ 159.9(075.8)
КБЖ 88я73

ISBN 978-601-04-0635-3

© Ахтаева Н.С., 2014
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2014

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ......9
1-тарау. Психологиялық зерттеу әдістері
1.1. Психологиядағы зерттеулердің міндеттері 11
1.1.2. Психологиялық зерттеу әдістерінің түрлері......13
1.1.3. Эксперименттік әдісті психологияда жүзеге асыру қиындықтары 15
1.1.4. Психологиядағы эксперименттік әдістің артықшылықтары......19
1.1.5. Психологиялық зерттеу әдістерінің әртүрлі жіктемелері 24

2-тарау. Эксперимент түрлері
2.1. Эксперимент типтері......27
2.2.1.Психологияда эксперимент типтері 27
2.2.2. Қойылған міндет спецификасы бойынша эксперименттердің түрлері......30
2.2.4.Заманауи ғылыми пікірталастар 35
Өзін-өзі тексеру сұрақтары......47

3-тарау. Психологиядағы эксперименттік әдіс пен ғылыми ойлаудың нормативтері
3.1. Ғылыми ойлаудың нормативтері......49
3.1.1. Ғылыми іс-әрекеттегі және эксперименттік әдіс құрылымындағы нормативтер 49
3.1.2. Болжамдарды (гипотезаларды) эксперименттеудің нормативтері ретінде ұсыну мен тексеру 52
3.2. Эмпирикалық тәуелділіктер мен теориялық интерпретацияларды салыстыру проблемасы 53
3.2.1. Қауымдылықтың әртүрлі дәрежедегі теориялары 53
3.2.2. Эмпирикалық тәуелділіктер және эксперименттік әсерлер және эксперименттік эффект 56
Өзін-өзі тексеру сұрақтары......59

4-тарау. Эксперимент – зерттеушінің практикалық әрекетінің түрі ретінде
4.1. Эксперименттік әрекеттің негізгі нормативтері 61
4.1.1. Психологиялық эксперименттегі эксперимент жүргізушінің белсенділігі 61
4.1.2. Себептік қорытындыны іске асыруға арналған шарттарды орындау......62

4.1.3. Себептілікті психологиялық тұрғыда түсіну 66
4.1.4. Анықталатын тәуелділіктің бәсекелес түсіндірмелері 67
4.1.5. Айнымалылар арасындағы байланыстың бағытталуы туралы бәсекелес болжамдар 68
4.2. Психологиялық эксперименттегі айнымалылар түрлері 71
4.2.1. Тәуелсіз айнымалыны басқару және эксперименттік әсер етулер проблемасы 72
4.2.2. Тәуелсіз айнымалылар деңгейлерін берудің екі негізгі сұлбасы 74
4.2.3. «Жағдайлық» және «тұлғалық» айнымалылар 76
4.2.4. Тіркелінетін көрсеткіш және базистік үдеріс 77
4.3. Жасанды және зертханалық жағдайлардағы эксперименттер 78
4.3.1. Эксперименттік моделдер және әрі қарайғы қорытулар 78
4.3.2. Қосымша айнымалылар 79
4.3.3. Кешенді тәуелсіз айнымалылар 79
Өзін-өзі тексеру сұрақтары 81

5-тарау. Психологиялық эксперименттегі болжамдар (гипотезалар) мен бақылау формалары
5.1. Психологиялық экспериментте тексерілетін болжамдар (гипотезалар) жүйесі 83
5.2. Эксперименттік бақылау формалары 87
5.2.1. Эксперименттік сұлбалар арқылы бақылау 88
5.2.2. Айнымалылар типін қадағалау 90
5.2.3. «Эксперимент жүргізуші әсері» және бастапқы бақылау 91
5.3. Каузалдік қорытындыларды жүзеге асыруға арналған эксперименттік сұлбалардың мысалдары 93
5.3.1. Тәжірибелік мақсаттағы эксперимент 93
5.3.2. Ғылыми мақсаттардағы эксперимент 96
5.4. Эксперименттік жағдайлардың ұқсастық мәселесі 99
Өзін-өзі тексеру сұрақтары 102

6-тарау. Эксперименттік әсерді анықтау
6.1. Интражекелік және топаралық жоспарлар кезіндегі экспериметтік әсер туралы шешімдердің мысалдары 104
6.1.1. Үстірт (формальді) жоспарлау эксперименттік әсерді анықтаудың шарты ретінде 104

6.1.2. Интражекелік жоспарлар кезінде эксперименттік әсерді анықтау 105
6.1.3. Топаралық сұлба кезіндегі эксперименттік әсер 107
6.2. Айнымалыларды өлшеу эксперименттік әсерді анықтау шарты ретінде 110
6.2.1. Айнымалыларды өлшеу және психологиялық шкалалар 110
6.2.2. Сандық бақылаулар және салыстырмалы ұғымдар айнымалыларды реконструкциялаудың негізі ретінде 112
6.2.3. Эксперименттік тәуелділікті сандық ұсыну 115
6.3. Байланыс шамаларын (ковариящия мен корреляция) қолдану негізінде эксперименттік әсерді анықтау 118
Өзін-өзі тексеру сұрақтары 119

7-тарау. Эксперимент гипотетикалық-дедуктивтік әдіс ретінде
7.1. Психологиялық эксперименттегі әртүрлі деңгейлік болжамдар (гипотезалар) қатынасы және қорытудағы «жарып өту» мәселесі 121
7.1.1. Теориялық және эксперименттік болжамдар (гипотезалар) деңгейі 121
7.1.2. Ғылыми ұғымдарды индуктивті тұрғызудың мүмкін еместігі 122
7.2. Эксперименттік мәліметтер негізінде қорытындыны ассиметриялау 124
7.3. Индуктивтік қорытынды және экспериментті жоспарлау принциптері 126
7.4. Эксперименттер жоспарлаудың алғышарттары 128
7.4.1. Зерттеуді ұйымдастыру және жоспарлау формалары 128
7.4.2. Экспериментті жоспарлау үшін кажетті шарттар 130
Өзін-өзі тексеру сұрақтары 132

8-тарау. Психологиялық эксперименттің валидтілігі
8.1. Жоспарлау эксперименттің валидтілігін жоғарылату құралы ретінде 133
8.1.1. Валидтілік және эксперименттің ойша бейнелерін қолдану 133
8.1.2. Психологиялық экспериментті бағалау кезіндегі валидтілік түрлері 134
8.1.3. Конструктивтік валидтілік және концептуалдық репликациялар 136
8.1.4. Зертханалық эксперименттегі валидтілікті бағалау ерекшелігі 136

8.1.5. Эксперимент валидтілігі және қорытындылар валидтілігі 137
8.2. Мазмұнды және үстірт жоспарлаудың компоненттері 138
8.2.1. «Эксперименттік жоспарлау» терминін анықтау келістері 138
8.2.2. Мүмкін болатын эксперименттік жоспарлардан таңдау жасау 138
8.2.3. Жүргізілетін эксперимент типіне байланысты қорыту тәуелділігі 139
8.2.4. Статистикалық шешім және үстірт жоспарлау 140
Өзін-өзі тексеру сұрақтары 141

9-тарау. Эксперименттік жоспарлардың жіктемелері
9.1. Эксперименттік жоспарлар жіктемелерінің критерийлері 142
9.2. Экспериментке дейінгі жоспарлар 144
9.2.1. Жеке жағдайды талдау 144
9.2.2. Бір топтағы алдын ала және қорытынды тестілеу 145
9.3. Шынайы эксперименттік жоспарлар 146
9.3.1. Топаралық сұлбалар 146
9.3.2. Топтар құрамын бақылау 147
9.3.3. Интражекелік сұлбалар 149
Өзін-өзі тексеру сұрақтары 151

10-тарау. Факторлық эксперимент
10.1. Факторлық эксперименттегі сұлбалар мен айнымалылар 152
10.1.1. Тәуелсіз және сапарлас айнымалылар 152
10.1.2. Көпдеңгейлі эксперимент факторлық ретінде 153
10.1.3 Эксперименттік әсерлерді факторлар әрекетінің негізгі нәтижесі ретінде ұсыну 154
10.1.4. Эксперименттік факторлардың өзара әрекеттік әсерлерін бағалау 155
10.2. Факторлық экспениментте тексерілетін болжамдардың (гипотезалардың) ерекшеліктері 156
10.2.1. Бір қатынасты және құрама болжамдар (гипотезалар) 156
10.2.2. Факторлардың өзара әрекеттесу түрлері 157
10.2.3. Үш және одан артық тәуелсіз айнымалылар бар жоспарлар 158
10.2.4. «Нестинг» 158

10.3. Факторлық эксперименттер және мәліметтерді ұсынудың факторлық сұлбалары ... 160
10.3.1. Факторлы сұлбаларда анықталатын арнайы әсерлер ... 160
10.3.2. Статистикалық мәліметтерді көрсететін факторлық жоспарлар ... 161
Өзін-өзі тексеру сұрақтары ... 161

11-тарау. Корреляциялық келіс және эксперименттік зерттеу
11.1. Корреляциялық келіс және эксперименттік зерттеу ... 163
11.1.1. Корреляциялық болжамдар (гипотезалар) айнымалылар арасындағы байланыстар туралы болжам ретінде ... 163
11.1.2. Байланыстың теория негізінде бағытталуы туралы жорамалдар ... 170
11.1.3. Корреляциялық келіс мәліметтер жинауды ұйымдастырудың эксперименттіктен өзгеше тәсілі ретінде ... 174
11.1.4.Айнымалылар арасындағы байланысты айқындайтын сұлбалар ... 177
11.2.Корреляциялық келіс және байланыстың статистикалық шамаларын пайдалану ... 178
11.2.1.Ковариация және корреляция байланыс шамалары ретінде ... 178
11.2.2.Корреляция коэффициенті және айнымалыларды стандарттау ... 181
11.3.Корреляциялық зерттеулердің жоспарлары ... 186
11.3.1.Сыналушылардың бір тобындағы жоспарлар ... 187
11.3.2.Сыналушылардың екі және одан көп топтарымен жоспарлар ... 189
11.4. Корреляциялық тәуелділіктерді орнату ... 194
11.4.1.Корреляция және статистикалық шешімдер ... 194
11.4.2.Корреляция коэффициентін шкалалар типі мен мәліметтерді өңдеу жоспарына байланысты таңдау ... 196

12-тарау. Психологиялық зерттеулердегі квазиэксперименттік келіс
12.1. Бақылаудың шектеулі формалары бар зерттеу ретіндегі квазиэксперименттің жалпы сипаттамасы ... 203
12.1.1.Эксперименттік әсерлерді іске асырудағы шектеулер ... 203
12.1.2. Болжамдарды (гипотезаларды) квазиэксперименттік тексеруді түсінуге әртүрлі келістер ... 206

12.1.3. Жетуі квазиэксперименттер жүргізуді
болжамдайтын мақсаттар 207
12.1.4. Көрсеткіштерді әсер еткенге
дейін және кейін өлшеу 211
12.2. Квазиэксперименттік жоспарлар 212
12.2.1. Квазиэксперименттерді іске асыру кезіндегі
бақылау төмендеуінің формалары 212
12.2.2. Топтарды берілген белгілері бойынша
таңдап алу стратегиясының үлгісі 214
12.2.3. Әсер етулерді арнайы ұйымдастыруы
бар квазиэксперименттік жоспарлар 218
12.2.4. Сыртқы және ішкі жағдайларды бақылаудың
аралас жоспарының үлгісі 221
12.2.5. Корреляциялық және квазиэксперименттік
зерттеулердегі статистикалық бақылау 224
12.2.6. Post factum бақылауы 225

13-тарау. Адамгершілік шегінен тыс
Доктор Рашердің адамдарды салқындату жөніндегі
эксперименттері (Германия, 1942-1944 ж.) 233

Емтиханға дайындалуға арналған бақылау сұрақтары 242

Эксперименттік психология жөніндегі сөздік 243

Әдебиеттер 256

КІРІСПЕ

Эксперменттік психология – комплекстік адамтану ғылымының үзілмес бөлігі ретінде толықты және сапалы кәсіби білім алуды қамтамасыз ететін ғылым саласы. Психологиялық эксперименттің теориясы мен практикасы талданудың негізі психологиялық кеңес беруде және диагностикалық процедуралардың жүргізілуінде жатыр, оларсыз практикалық психология дамуы мүмкін емес және жаңа технологиялардың өнделуі мен игерілуі жүрмейді.

Бұл оқу құралының басылып шығуы екі мақсатты көздейді. Біріншіден, автордың өзі оқыған дәрістер пен ұстаздық-тәжірибелік қызметінің жемісі әрі психолог-практик ретіндегі көпжылдық тәжірибе жұмысы әдісінің өзіндік мүмкіндігінің бейнесі болып табылады. Екіншіден, оқу құралын ЖОО мен колледждердегі психология пәнінің оқытушыларына және әртүрлі денгейдегі білім беру саласында тәжірибелік іс-әрекетке бейім студент-магистрант – психологтарға, өндіріс, бизнес, басқару саласындағы психолог-мамандарға ұсынуга болады.

«Психологиялық эксперименттің теориясы мен практикасы» пәні – магистратураның оқу жоспары бойынша ЖОО таңдау компоненттері бойынша профильді пәндерді құрайтын таңдалатын пәндердің бірі. Психология магистрі академиялық дәрежесін алу үшін, шығармашылық ойларын дамыту үшін психологиялық зерттеу нәтижелерін қазіргі психологиялық эксперименттің жаңа теориялары мен практикасының технологияларын қолданудың методологиялық, теориялық және практикалық, қолданбалы негізін оқып игеру керек.

Сондықтан кәсібилік тұрғысында, ғылыми практик-психолог ретінде өз білімдерін жетілдіруде психологиялық эксперименттің теорияларын және әртүрлі әдістері мен технологияларын меңгеруге байланысты білімдерді алу маңызды және өте қажетті болып табылады.

Оқу құралының даярлануына қазіргі кезде еліміздің жастарының білім алуына қойылып отырған талаптың күшеюіне байланысты, әлеуметтік және ғылыми белсенділіктерінің артуы және ғылыми-практикалық, ғылыми-әдістемелік әдебиеттердің жетіспеуі себеп болды.

Алайда, магистранттар үшін осындай негізгі пәндердің бірі – «Психологиялық эксперименттің теориясы мен практикасы».